

УДК 340

БАЛУХ В.С., кандидат юридичних наук,
докторант кафедри адміністративного та господарського права
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ТРЕТЕЙСЬКИХ СУДІВ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ

Анотація. Про історичний досвід створення та функціонування третейських судів в Україні.

Ключові слова: альтернативне вирішення спорів, медіація, посередник, спір.

Аннотация. Об историческом опыте создания и функционирования третейских судов в Украине.

Ключевые слова: альтернативное разрешение споров, медиация, посредник, спор.

Summary. About historical experience of the creation and functioning of courts of arbitration in Ukraine.

Keywords: ADR, mediation, mediator, dispute.

Постановка проблеми. Завжди громада мала вагомий вплив як на публічні, так і на приватні сторони життя своїх громадян. Створення третейських судів мало об’єктивні чинники і віддзеркалювало бажання людей в першу чергу довіряти тим, до кого вони звертаються за допомогою у вирішенні суперечок. Перебираючи досвід і традиції своїх пращурів, у нас є можливість поліпшити і свій громадський устрій. Найголовніше для нас – побачити те раціональне, що було в історії нашої громади осучаснити і адаптувати до сьогоднішніх потреб.

Історичними дослідженнями з питань альтернативного вирішення спорів займалися ряд вчених, проте в межах певного регіону окремі дослідження велися мало, що і зумовило наше звернення до аналізу третейських судів XIX – на початку XX століття.

Метою статті є визначення історичного досвіду створення та функціонування третейських судів в Україні XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Судова реформа 1864 року не залишила поза увагою питання необхідності існування ефективного механізму позасудового вирішення спорів, що дозволив би розвантажити побудовану судову систему. В даному контексті мова йде про інститут третейського суду, який в очах ініціаторів судової реформи зберігав свою актуальність. Реформаторами було відзначено: “если человек, пользующийся гражданскими правами, может располагать своим имуществом, то он тем более имеет право избрать посредника для разрешения спорного вопроса о принадлежности сего имущества, и потому в законах следовало бы только означить сие право и установить порядок, коим третейский суд должен руководствоваться, дабы его решение получило всю силу приговора судебного места, правительством учрежденного, но отнюдь не подчинять сего суда всем тем строгим формам, которые могут быть необходимыми или по крайней мере полезными в общих судебных местах” [1, с. 653].

У літературі зазначається, що у XIX – на початку XX столітті почали формуватись три значення поняття “третейський суд”. По-перше, терміном “третейський суд” визначався спосіб захисту цивільних прав. Цей спосіб розглядався у як альтернативний

тим способам, які мають на увазі необхідність звернення до судового захисту до державних юрисдикційних органів. По-друге, під третейським судом розумівся орган, який організує третейський розбір правового спору. І по-третє, цим поняття визначався конкретний склад третейського суду, яким розглядався переданий на його вирішення спір [2, с. 16]. Погоджуючись з викладеним, доповнимо, що в науковій літературі того часу “третейський суд” як поняття (наприклад, “діяти як третейський суд”) пов’язувалось із особливою характеристикою процесу вирішення спорів мировими суддями, волосними та сільськими судами, що полягає в можливості розглядати справи, базуючись на природно-правовому принципі, притаманному третейському судочинству”, а саме “по совісті”. Таке визначення, однак, не знайшло свого відображення у законодавстві Російської імперії. Акцентуємо увагу на тому, що на території Російської імперії даний інститут має довголітню історію.

На тлі процесів реформування судочинства протягом 60-80 років XIX століття, функціонування третейського суду як окремого інституту паралельно із державними та сільськими судами набуло оновлених характерних рис. А отже, виходячи зі змісту Статуту цивільного судочинства [1], що окремо визначав питання третейського суду в окремій главі, даним нормативним актом фактично збережено третейський розгляд цивільних спорів, однак із запровадженням суттєвих змін. Так, було ліквідовані узаконені третейські суди, що діяли на підставі Положення про третейський суд від 1831 року, в рамках правового поля були залишені лише добровільні третейські суди, що діяли на договірній основі.

За змістом Статуту цивільного судочинства вбачається, що для вирішення питання арбітрабельності спорів третейськими судами використано комбінований підхід: з одного боку було здійснено спробу встановити загальний критерій віднесення спорів до розгляду третейських судів, базуючись на характеристиці ініціюючих третейський розгляд суб’єктів, з іншого – сформовано виключний перелік справ, які могли розглядатися даними інституціями. В літературі прийнято розрізняти об’єктивну та суб’єктивну арбітрабельність. Об’єктивна арбітрабельність пов’язана із властивостями справи (характер спору), визначає допустимість розгляду в третейському суді окремих категорій справ. Суб’єктивна арбітрабельність визначає можливість укладення арбітражної угоди суб’єктами цивільних правовідносин [3]. Використовуючи дану конструкцію, можливо розглянути критерії арбітрабельності спорів третейських судів в Російській імперії після судової реформи 1864 року детальніше.

Відповідно до ст. 1367 Статуту цивільного судочинства “все лица, имеющие право свободно располагать имуществом, могут предоставлять разрешение возникающих между ними споров одному или нескольким посредникам, избираемым в нечетном числе, по взаимному соглашению сторон” [1]. У зв’язку з цим Є.В. Васьковський робить висновок, що “вступать в соглашение о разрешении спора третейским судом могут все дееспособные лица, не лишённые права распоряжения объектом спора” [4].

Проте, аналізуючи дане формулювання в аспекті визначення відповідного переліку осіб, неможливо не відзначити його розпливчатість та неточність. Водночас такі характеристики були, загалом, притаманні правовій термінології того часу. Це було обумовлено відсутністю чітко розробленої термінології правової науки та породжували проблеми у правовому регулюванні в тому числі і питань третейського розгляду спорів. За відсутності нормативного визначення поняття “особа”, з метою визначення суб’єктного складу зупинимося на деяких аспектах визначення права вільно розпоряджатись майном, що обумовлювалось частково обсягом правомочності у сфері права власності. Визначення поняття права власності та його зміст був передбачений

Зводом цивільних законів Російської імперії. Як визначалось “право собственности есть полное, когда въ пределах, законом установленных, владение, пользование и распоряжение соединяются с укреплением имущества в одном лице или в одном сословии лица, без всякаго посторонняго участия” [5]. Закон виокремлював декілька видів власності, із яких приватна та державна власність виділялись окремо як основні. Крім того, право власності могло бути повним та не повним. Останнє у свою чергу передбачало обмеження правомочності власника майна. До осіб, які були вправі набувати право власності на майно належали як приватні особи, так і колективні утворення. Так, відповідно до ст. 698 Зводу цивільних законів “все прочие права на имущества, по различию самих имуществ и в пределах, законом определенных, могут приобретать: 1) члены Императорского Дома; 2) дворцовые управления; 3) казна; 4) дворянские общества, города и городские общества, сельские общества, а также земские учреждения; 5) епархиальные начальства, монастыри и церкви; 6) кредитные установления; 7) богоугодные установления; 8) ученые и учебные заведения; 9) частные лица; 10) сословия лиц, как-то: товарищества, компании, конкурсы” [5]. Разом з тим, у аспекті визначеної вище тріади змісту права власності: “володіння, користування та розпорядження” достатньо нечітко виступає формулювання “право свободно располагать имуществом”. Вважаємо, усвідомлення його змісту безпосередньо залежало від визначення обсягу цивільної правоздатності та дієздатності, передбаченого у Зводі цивільних законів. Проте, даний законодавчий акт не містив конкретної норми про цивільну правоздатність, а лише згадував про її наявність та існування. Російський закон використовував термін “правоздатність” у розумінні здатності до вчинення юридичних дій, тобто не розмежовував поняття “правоздатність” і “дієздатність”. Між тим, як і в російській цивілістиці, так і в практиці Сенату (судовій практиці) ці поняття набували неоднакового значення [6].

Отже можливо припустити, що відносно приватних осіб (рос. – “частные лица” – поняття, яке застосовувалось для позначення фізичних осіб у сучасному їх розумінні) право вільно мати майно у своєму розпорядженні (рос. – “располагать имуществом”), а звідси і право передавати спір на розгляд третейського суду, залежало від обсягу правоздатності та дієздатності таких осіб. Відповідно до цивільного законодавства за загальним правилом повної правоздатності та дієздатності приватні особи набували з 21 року. Водночас, правоздатність та дієздатність окремих категорій осіб була обмеженою, зокрема, із встановленням на над ними опіки або піклування, що не дозволяло їм вільно розпоряджатись належним їм майном. Визначимо дані категорії.

По-перше, душевнохворі. Як відзначалось, цивільне законодавство розрізняло “три группы душевнобольных: 1) безумных, т.е. “не имеющих здравого рассудка с самого их малолетства” (ст. 365), 2) сумасшедших, безумие которых “происходит от случайных причин и, составляя болезнь, доводящую иногда до бешенства, может наносить обоюдный вред обществу и им самим” (ст. 366), и 3) просто слабоумных (ст. 371 и прим. к ст. 377) [7, с. 108]. Встановлення над такими особами опіки або піклування призводило до значного обмеження правоздатності та дієздатності таких осіб, в тому числі і по розпорядженню належним їм майном.

По-друге, глухонімі та німі. Такі особи могли набути повної правоздатності та дієздатності після досягнення 21 року за умови проведення “законного освидетельствования відповідно до ст.ст. 368, 371, 372 Зводу цивільних законів” [5], за результатами якого буде встановлена можливість таких осіб вільно пояснювати свої думки та волю. Як наслідок, позитивні висновки такого огляду надавали право таким особам в подальшому управляти та розпоряджатись майном на рівні із іншими особами,

що мали повну правоздатність та дієздатність. Доцільно зазначити, що як науковці, так і судова практика по-різному підходили до вирішення питання обмеження дієздатності таких осіб. Так, спершу Сенатом було роз'яснено, що “находясь, по общему правилу, под опекой до 21 года, глухонемые и по достижении совершеннолетия не приобретают в силу одного этого обстоятельства права на полное распоряжение своим имуществом и свободы вступать в договоры и обязательства, и что по достижении совершеннолетия они продолжают считаться неспособными и состоят под законным прещением до тех пор, пока, по освидетельствовании, не будет предоставлено им право пользоваться гражданскими правами” (Касаційне рішення Сенату за 1883 рік № 51) [8].

В подальшому позиція даної касаційної судової інстанції була пом'якшена: “в отношении управления и распоряжения имуществом и вступления в договоры и обязательства, дееспособность глухонемых, которые в качестве носителей человеческой личности могут обладать всеми теми присущими человеку по природе душевными свойствами, из коих дееспособность слагается, собственно, наличностью у них этих свойств, т.е. разума и воли, освидетельствование же, установленное 381 ст. т. X ч. 1, есть лишь законный способ удостоверения дееспособности глухонемого, сопровождающийся определенными последствиями”. Предположение неспособности глухонемого до признания оной подлежащим учреждением (ст.ст. 368, 371 и 372) может быть опровергаемо представлением доказательств противного (96/44)” [8].

У 1899 році Сенат зробив висновок “Грамотные же глухонемые по наступлении их совершеннолетия должны быть признаваемы дееспособными на общем основании, хотя бы дееспособность их и не была установлена освидетельствованием” (Касаційне рішення Сенату за 1899 рік № 116). Таким чином, незважаючи на наявність нормативних положень, які визначали загальні правила обмеження правоздатності та дієздатності таких осіб, судовою практикою дане питання вирішувалось фактично дещо інакше: не лише з урахуванням формальних обставин, викладених у законі, але зважаючи на необхідність врахування характеристики особистості окремої особи при вчиненні нею юридично значимих дій.

По-третє, марнотрати (рос. – “расточители”). Норми про обмеження дієздатності марнотратів в судовому порядку були передбачені Статутом про попередження та припинення злочинів [9, с. 89]. Встановлення обмеження дієздатності марнотратів саме даним актом, на відміну від інших обмежень правоздатності та дієздатності, передбачених Зводом Цивільних законів, надавало йому по суті особливого публічного значення. Ю.С. Гамбаров акцентував увагу на тому, що “основание понижения дееспособности расточителей следовало искать, прежде всего, в нравственном ущербе, причиняемом обществу их действиями, и, затем – в целесообразности известного противовеса, крайним последствием гражданской самостоятельности, когда она переходит в злоупотребление той свободой, которая предоставлена каждому в распоряжении его имуществом” [10]. Судова практика роз'яснювала: “учреждаемая над расточителями опека есть полное представительство опекаемого лица в имущественных его отношениях на тех же началах, на каких существует опека над малолетним и посему в качестве представителя расточителя опекун его вправе совершать только такие действия, которые был бы вправе совершить сам опекаемый, если бы не лишился гражданской дееспособности” (Касаційне рішення Сенату за 1898 рік № 104) [8]. Інакше кажучи, майновий характер обмеження дієздатності марнотратів, що виявлялось тому, що під опіку передавався маєток (рос. – “имение”), належний марнотрату, не дозволяв останньому вільно розпоряджатись своїми майновими правами: продавати майно, передавати його в заставу, укладати інші цивільного договору майнового характеру.

По-четверте, банкрути (рос. – “несостоятельные”). Так, Відповідно до Статуту про торгівлю неспроможність від 1832 року, який діяв до початку ХХ століття надав наступне визначення неспроможності (банкрутства): “Торговой несостоятельностью признается, когда кто-то по торговле придет в такое положение дел, что не только не имеет наличных денег на удовлетворение долгов, но и есть признаки, по которым можно заключить, что всего имущества его для полного их удовлетворения будет недостаточно” [11].

Отже, у даному випадку визнання банкрутства залежало від співвідношення вартості всього належного майна відповідної особи, включаючи майнові права вимоги та майбутні доходи, та суми наявних боргових зобов'язань. Закон розрізняв три види неспроможності: нещасну (просте банкрутство), необережну та зловмисну (підроблене банкрутство). Оголошення в установленому порядку особи неспроможною, цілком зрозуміло для захисту інтересів кредиторів, призводило до встановлення по відношенню до її майна обмеження по реалізації такою особою сукупності обсягу правомочності, що становили зміст права власності. У зв'язку з цим Шершеневич Г.Ф. зазначає: “С объявлением несостоятельности должник лишается права распоряжения своим имуществом и устраняется от управления им. Положение это, признанное всеми законодательствами, объясняется легко опасением, что должник не растратил имущества, на сохранение которого он не может уже иметь надежды, чтобы путем различных сделок не переукрепил его за близкими и подставными лицами... Указанное предположение также имеет теоретическое оправдание в том обстоятельстве, что объявление несостоятельности кристаллизирует общественные отношения, что всякое позднее изменение в составе имущества должника противоречит понятию и цели конкурсного производства, предполагающее определенное состояние имущества” [12, с. 196-197].

Висновки.

Суб'єктивний критерій арбітрабельності спорів третейським судом полягав у відповідній свободі по реалізації права власності на майно. Звідси, до осіб, які були не вправі передавати спір на вирішення третейському суду належали особи, правоздатність та дієздатність яких була обмежена у встановленому порядку (душевнихворі, німі, глухі та марнотрати), а також особи, які були позбавлені права розпоряджатись належним їм майном внаслідок процедури банкрутства.

Визначаючи арбітрабельність третейських судів, законодавець виходив також, як уже було зазначено вище, із об'єктивних критеріїв, що полягало у можливості виокремленні переліку справ, що могли розглядатись третейськими судами. Так, можливо визначити правило, що визначало узагальнюючий зміст справи, арбітрабельної у третейському суді: її предметом повинен бути спір, що витікав із цивільних правовідносин. Даний висновок може бути обґрунтовано положенням ст. 1368 Статуту цивільного судочинства, відповідно до якого “все споры, подлежащие рассмотрению в гражданских судебных местах, могут быть рассматриваемы и разрешаемы судом третейским” [13, с. 614]. В подальшому даним нормативним актом було надано перелік виключень з даного правила. Так, третейськими судами не могли розглядатись наступні справи:

- 1) про особисті права стану (рос. – “дела о личных правах состояния”);
- 2) справи, пов'язані з “пользами” малолітніх та інших осіб, що знаходились під опікою;
- 3) справи, пов'язані з інтересом казенних управлінь або земських, міських та сільських громад;

4) справи, пов’язані із вчиненням злочину чи проступку, крім тих, які на підставі кримінальних законів могли бути закінчені примиренням, а також справи про відшкодування шкоди або збитків, завданих злочином, після закінчення кримінального судочинства.

При цьому вважаємо, що “третейський суд”, як поняття, завжди пов’язувалось із особливою характеристикою процесу вирішення спорів мировими суддями, волосними та сільськими судами, що полягає в можливості розглядати справи, базуючись на природно-правовому принципі, а саме – “по совісті”.

Використана література

1. Судебные уставы 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений, на коих они основаны. Часть первая. – Санкт-Петербург, 1867. – 713 с. – С. 653.
2. Дмитриева Г.К. Международный коммерческий арбитраж : учебно-практическое пособие / Г.К. Дмитриева. – М., 1997. – С.16.
3. Курочкин С.А. Третейское разбирательство в Российской Федерации : учебное пособие / [С.А. Курочкин и др.] ; под ред. О.Ю. Скворцова. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 400 с. – С. 103.
4. Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса // Е.В. Васьковский. – [2-е изд., перераб.]. – М. : Бр. Башмаковы, 1917. – 429 с. – Режим доступа : [//www.allpravo.ru/library/doc/2472p0/instrum4301/item4581.html](http://www.allpravo.ru/library/doc/2472p0/instrum4301/item4581.html)
5. Свод Законов Российской Империи : в 16 т. – Т. X. – (Свод Законов гражданских) ; сост. Н.П. Балканов, С.С. Войт , В.Э. Генцерберг. – СПб, 1912. – С. 37.
6. Удовиченко Т.Ю. Правоспособность физических лиц по российскому гражданскому праву : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т.Ю. Удовиченко. – Ставрополь, 2003. – Режим доступа : [//www.dissercat.com/content/pravo_sposobnost-fizicheskikh-lits-po-rossiiskomu-grazhdanskomu-pravu](http://www.dissercat.com/content/pravo_sposobnost-fizicheskikh-lits-po-rossiiskomu-grazhdanskomu-pravu)
7. Васьковский Е.В. Учебник гражданского права. – Вып. 1. Введение и общая часть / Е.В. Васьковский. – СПб., 1894. – С. 108.
8. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов ; сост. И.М. Тютрюмов. – Кн. 1. – М. : “Статут”, 2004. – 348 с. – Режим доступа : <http://civil.consultant.ru/elib/books/33>
9. Устав о предупреждении и пресечении преступлений. – СПб., 1876. – 89 с.
10. Гамбаров Ю.С. Курс гражданского права. – Том 1. Часть общая. / Ю.С. Гамбаров. – СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1911.
11. Устав о торговой несостоятельности 1832 года.
12. Шершеневич Г.Ф. Учение о несостоятельности // Г.Ф. Шершеневич. – Казань : Тип. Ун-та, 1890. – 461 с. – С.196-197.
13. Устав гражданского судопроизводства ; сост. П. Язвинский. – М., 1875. – С. 614.

~~~~~ * * * ~~~~~